

ПРОГРАМА ЧИ МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК?

М.Г. Чорний, В.Л. Шевчик, В.М. Грищенко

Канівський природний заповідник

Минуло майже два десятиліття з часу видання методичного посібника К.П. Філонова та Ю.Д. Нухімовської (1985) “Летопись природы в заповедниках СССР”. За цей час відбулися значні зміни в соціально-політичному (розпад СРСР, політична та економічна дезінтеграція, створення нових об’єктів природно-заповідного фонду), науково-технічному та методичному плані (нові технічні засоби зберігання, обробки, аналізу первинних даних, нові методичні розробки та ін.). Окрім усього, на даний час посібник вже став бібліографічним раритетом. Для України давно існує нагальна потреба сучасної розробки подібного роду науково-методичного посібника. Тому вихід у світ методичного посібника “Програма Літопису природи для заповідників та національних парків” (Андрієнко та ін., 2002) потрібно лише вітати.

Такий посібник у майбутньому має стати програмно-методичним орієнтиром у розробці системи екомоніторингу найбільш збережених і найкраще вивчених природних екосистем на території України. Слід сподіватися, що після апробації даний його варіант, послуживши якийсь період часу, буде дороблятися, удосконалюватися і перевидаватися. У зв’язку з цим у даній рецензії свідомо не акцентується увага на позитивній стороні роботи і на перший план винесені критичні моменти.

Передусім варто відмітити, що до цього часу не розроблене Положення про Літопис природи в заповідниках і національних природних парках, а тому говорити про програму Літопису принаймні некоректно. Тим паче, що програма – це визначена певна послідовність дій, а не зібрання методик (часто суперечливих або зовсім непридатних для проведення досліджень у заповідниках). Якщо видання названо програмою, то зміст повинен відповідати цій назві.

Не зовсім коректною є і порівняльна таблиця № 1 розподілу природно-заповідної території за групами природних середовищ, оскільки для багатьох старих заповідників мали місце неодноразові скорочення чи розширення територій або переміщення меж. Тому в колонці “площа” треба вказувати або всі зміни, які відбулися в історії заповідника, або лише дані за поточний рік.

Основним документом, який визначає перспективи розвитку конкретного об’єкту природно-заповідного фонду України, є Проект організації його території, а тому незрозумілими є рекомендації на проведення лісовпорядкувальних робіт у ПЗ, НПП та БЗ (стор. 8).

В розділі 1.2 “Функціональне зонування” викладені основні принципи зонування біосферних заповідників, і вони можуть бути використані при створенні нових

заповідників, але не мають ніякого відношення до виконання “Програми Літопису природи”. Разом з тим саме в цьому розділі широко використовується законодавчо і науково необгрунтований термін “регульований заповідний режим”. Тому, щоб попередити різного роду спекуляції та недопустимі порушення заповідного режиму на місцях, просто необхідно було вказати нормативні акти або процедурні моменти, які б регламентували ці заходи. Сподіватись на контролюючу роль “лімітів природокористування” та науково-технічних рад нереально, оскільки перші часто носять формальний характер, а другі не в усіх заповідниках і парках функціонально здатні. Принаймні у тексті, або в примітці до нього, була б доцільна вказівка, що створення зон з регульованим заповідним режимом припустиме лише за умови сильної антропогенної спотвореності ценозів, тобто стосовно різного роду антропогенно спричинених фітоценозів типу штучних монодомінантних насаджень та ділянок з домінуванням інтродукованих порід.

У третьому розділі звертає на себе увагу те, що поданий він у досить узагальненому вигляді, фахівцями-біологами, а не географами, як слід було чекати. У зв’язку з цим у ньому немає жодного слова про типову (і хоча б мінімальну) приладну базу для метеоспостережень, вказівок щодо користування тими чи іншими методичними настановами для проведення метеоспостережень; немає чіткої ув’язки структури обов’язкових метеоданих (стор. 27) із бажаними даними характеристики сезонів року (стор. 29–32).

У четвертому розділі, як і слід було очікувати, збережено наступність основних напрямків досліджень фітобіоти, започатковану попереднім методичним посібником, що орієнтує на продовження вже розпочатого флористичного та фітоценотичного моніторингу системи об’єктів природно-заповідного фонду України. При подачі даних у підрозділі 4.1. “Флора” – з нашої точки зору доцільними були б деякі нововведення. Так, судинні рослини, як найбільш вивчену фракцію флори заповідних територій, краще було б подавати за різними щодо ценоспецифічності, а тому і соціологічної значимості, групами видів. Принаймні корисним було б розрізняти такі групи: 1) облигатні види корінних та близьких до них ценозів а) зонального, б) інтразонального, в) екстразонального характеру; 2) облигатні види збалансованих щодо дії природних та антропогенних факторів вторинних фітоценозів азонального характеру; 3) облигатні види фітоценозів азонального характеру вкрай антропогенно змінених екотопів; 4) факультативні щодо ценотичної орієнтації види (фітоценодезорієнтовані); 5) культивовані види.

Стосовно вивчення рідкісних видів, програма мала б орієнтувати на види 1а, б, в та 2 вищеназваних груп. Не зайвими були б вказівки про доцільність посиленого вивчення на популяційному рівні і гранично-ареальних видів.

Відносно вивчення рослинності програма головним чином орієнтує на інвентаризацію синтаксонів та вивчення рекреаційних змін рослинного покриву. Головний недолік цього розділу – нечіткість етапності планованих завдань та їх обмеженість. Правильним було б визначити першим етапом – синтаксономічну інвентаризацію на засадах як домінантною, так і еколого-флористичної класифікації. Головна увага щодо цієї роботи повинна приділятися в перші роки після створення заповідника, але вже після завершення в основному таксономічної інвентаризації вищих рослин. У разі наявності достатньої кількості фахівців, ці роботи можна вести і синхронно. Наступний етап робіт, як і розділ програми – вивчення динамічних явищ рослинності. ПЗ і НПП, власне, є єдиними науково-дослідними установами, де за умов нормальної організації праці можливе найефективніше вивчення цих явищ. Тому зведення достатньо широкої програми досліджень, що пропонувався у попередньому методичному посібнику, до вивчення лише рекреаційних змін рослинності здається зовсім алогічним. Доцільна була б конкретизація та адаптація цієї програми до ПЗО України. Зокрема – орієнтація на створення, в разі наявності об'єктів, цільових моніторингових полігонів по вивченню явищ: а) сезонних змін типових фітоценозів (фенологія ценозів); б) флуктуацій найтипівіших корінних та вторинних напівприродних фітоценозів; в) екогенетичних гідрархної, мезархної, ксерархної сукцесій; г) типових демураційних комплексів зонального типу. Звичайно, що задовільне здійснення тих чи інших програмних завдань залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів на місцях. Програма на це не має зважати і мусить бути широко зорієнтованою.

Більшість розділів посібника, і особливо п'ятий, значно втрачають від дуже частого посилання на літературні джерела і багатьох авторів, що суттєво ускладнює виконання роботи за запропонованими методиками, оскільки далеко не всі заповідники і НПП мають необхідну літературу. Доцільніше було б викласти суть найбільш поширених і прийнятних для заповідників методик у самому посібнику, а в кінці подати список рекомендованої літератури.

Недоцільними, на нашу думку, є примітки в кількох розділах, які акцентують увагу на особливостях збору даних у БЗ “Асканія Нова”. Адже не виключена можливість створення в інших заповідниках аналогічних структур, а тому набагато ефективнішим виглядав би окремий невеликий розділ, де були б описані методики ведення спостережень у зоопарках, ботанічних садах чи дендропарках, якщо в цьому є потреба.

Є суттєві зауваження і до самих методик, запропонованих у посібнику. Так, у підрозділі 5.2.2. нереально накладати орнітологічні стаціонари на ботанічні, оскільки на практиці ботанічних стаціонарів площею до 10 га просто не існує.

При описах обліків усіх груп рослин і тварин пропонується описувати умови кожного року, хоча ці дані в повному об'ємі краще викласти в розділі “Абіотичне середовище”.

Досить спірним, на нашу думку, є використання пасток Барбера для обліку безхребетних тварин у заповідниках і НПП. По-перше, відловлювання тварин ловчими банками дає показники динамічної щільності, які не відображають реальної чисельності їх у досліджуваному біотопі, а тому такі обліки можуть тільки доповнювати інші методи фауністичних зборів. По-друге, при використанні пасток Барбера знищується величезна кількість тварин, тому ця методика повинна використовуватись нерегулярно, короткотерміново і лише для доповнення даних інвентаризації.

При проведенні абсолютного обліку ґрунтової мезофауни (жуки, багатоніжки, кільчасті черви тощо) шляхом проведення ґрунтових розкопок обов'язково необхідно вказати, що кількість проб розміром 0,5 x 0,5 м повинна бути не менше 4-х, а розміром 0,25 x 0,25 – не менше 16-ти, інакше отримані дані будуть просто недостовірними.

Взагалі методики нерідко рекомендуються без будь-якого врахування реальності їх використання в умовах заповідників чи національних парків. Наприклад, для вивчення міграцій птахів рекомендується користуватися “загальноприйнятими методиками”, серед них – методикою Е.В. Кумарі (1955). Але ж вона передбачає проведення щоденних спостережень протягом кількох годин. Тобто, орнітолог півроку повинен займатися виключно цією роботою. Хто ж тоді буде проводити чисельні обліки та інші дослідження, передбачені програмою? Та й яка взагалі необхідність проводити регулярні обліки всього і вся, замість того, щоб зосередитись на найбільш важливих видах – рідкісних, індикаторних і т. п.? Про принципи вибору пріоритетних напрямків досліджень нема ні слова, зате є обсяг діяльності для невеликого науково-дослідного інституту. Чому не вказати, які дослідження повинні проводитися в першу чергу, а які факультативно – при можливості? З тексту, наприклад, зовсім не зрозуміло, що важливіше – облік перепілок на полях в охоронній зоні чи пошук гнізд орлана-білохвоста або великого підорлика (види, що знаходяться під глобальною загрозою).

Суттєвий недолік посібника в тому, що він фіксує використання застарілих методик, зовсім ігноруючи етичну сторону проведення наукових досліджень у заповідниках. Заповідники та заповідні зони інших охоронюваних природних територій – це ділянки з особливим режимом, і будь-яка людська діяльність, у тому числі й наукові дослідження, повинна враховувати це. Науковці в заповідниках повинні де тільки можливо використовувати зберігаючі методики досліджень, при яких тварини не гинуть. Це настійна вимога часу, яка диктується все більшим поширенням екологічної етики в суспільстві. Одне з важливих завдань заповідників – природоохоронна пропаганда і виховання. Ну і чому може виховати установа, співробітники якої самі займаються масовим знищенням усього живого? У посібнику, наприклад, говориться про доцільність про-

ведення обліку дрібних ссавців за допомогою ловчих канавок з циліндрами. “В порівнянні з будь-якими пастками вони менш вибіркові щодо видового складу тварин, що відловлюються” (стор. 59). У перекладі на нормальну мову це означає те, що в таких канавках гинуть практично всі дрібні тварини, які туди потрапляють. Ще одна рекомендація: “Найбільш точні дані про абсолютну чисельність мікромамалій можна одержати шляхом ізоляції певної території, а потім повним вилвом на ній тварин пастками або вручну, розкопуючи нори” (стор. 59). Такі методики тотального знищення та ще з порушенням середовища просто неприйнятні для заповідників. А відомо ж немало зберігаючих методик, різноманітних способів прижиттєвого дослідження тварин та рослин. Саме вони повинні були б рекомендуватися в першу чергу для застосування на територіях із заповідним режимом.

Нещодавно Державною службою заповідної справи Мінекоресурсів України видано рекомендації по проведенню етичної експертизи науково-дослідних робіт на охоронюваних природних територіях (Нікольський та ін., 2003). Ці рекомендації затверджені наказом № 16 від 1.07.2003 р. по Державній службі заповідної справи. У них, зокрема, говориться: “За можливості вибору різних методів наукових досліджень перевагу слід віддавати найбільш ощадливим та гуманним методам”.

На жаль, різні документи, прийняті одним і тим же міністерством, зовсім не стикаються один з одним.

У вересні 2003 р. у російському заповіднику “Большая Кокшага” була створена асоціація “За гуманне відношення до природи”. Одне з головних її завдань – розробка і впровадження зберігаючих методик природничо-наукових досліджень, які виключають знищення і пошкодження об’єктів дикої природи, фізичні і психічні страждання живих організмів, пригнічення їх життєвих функцій і т. п. (Создана ассоциация..., 2003).

І ще одне суттєве зауваження. Екологічний моніторинг за всіма рідкісними видами, що зустрічаються в заповіднику, неможливо проводити з ряду причин:

1) для постійного моніторингу окремих рідкісних видів потрібно відловлювати особин цих видів для визначення, а при малочисельності така “увага” до них неминуче призведе до ліквідації популяції, а то і всього виду;

2) значна кількість видів рідкісних тварин (особливо безхребетних) вимагають своєї ідентифікації спеціалістом-зоологом по конкретній групі.

Тому значно доцільнішим стосовно більшості рідкісних видів є виявлення біотопів їх перебування та вивчення специфіки цих біотопів і пошуку “біологічного оптимуму” кожного рідкісного виду. Крім того, багаторічні дослідження окремих систематичних груп у Канівському природному заповіднику виявили чітку циклічність у динаміці чисельності окремих видів (зокрема і рідкісних).

Новим по відношенню до традиційного ведення Літопису природи є розділ 6. “Збереження видів рос-

лин і тварин, природних середовищ, що занесені в чинні для України міжнародні переліки”. Напевно, таблиця № 31 дає можливість оцінити роль конкретного заповідника чи НПП та його значимість в охороні рідкісних видів, але повторювати її в кожному томі Літопису є не зовсім виправданим. Разом з тим із тексту цього розділу не зовсім зрозуміло, чи потрібно подавати до Літопису повний пакет документів на проведення природоохоронних заходів та затверджені ліміти на використання природних ресурсів.

Згідно чинного законодавства заповідники і національні природні парки є науково-дослідними установами, а тому надзвичайно важливим у Літописі залишається розділ 9: “Аналіз результатів та перспективи наукових досліджень”. За діючими вимогами заповідники і НПП щорічно подають звіти про свою наукову діяльність і, одночасно, черговий том Літопису. Логічно було б включити до розділу 9 Літопису наукові звіти за затвердженою схемою і, таким чином, уникнути повтору в звітності. Ця пропозиція цілком вписується у вимоги Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України (1988 р.) та Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України (2000 р.), зареєстровані Міністерством юстиції України. Адже цими документами визначено норму, що Літопис природи є основною формою узагальнення результатів наукових досліджень, а результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів.

Враховуючи, що науково-дослідна робота в заповідниках і НПП проводиться не лише згідно Програми Літопису і не лише співробітниками заповідників і НПП, доцільно було б включити в посібник розділ: “Пріоритетні напрямки наукових досліджень, пов’язані з особливостями конкретних ПЗ, БЗ, НПП України”. Найефективніше це питання могло б бути розроблене науковцями названих ПЗО та викладене під єдиною редакцією.

Література

- Андрієнко Т.Л., Попович С.Ю., Парчук Г.В. та ін. (2002): Програма Літопису природи для заповідників та національних парків. Київ: Академперіодика. 1-104.
- Кумари Э.В. (1955): Инструкция для изучения миграции птиц. Тарту. 1-28.
- Нікольський О.О., Борейко В.Є., Грищенко В.М. та ін. (2003): Рекомендації щодо проведення експертної оцінки (етичної експертизи) тем та методик науково-дослідних робіт, які здійснюються в межах територій природних та біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків для працівників установ природно-заповідного фонду, установ Мінекоресурсів України, науковців, природоохоронців. Київ. 1-12.
- Создана ассоциация “За гуманное отношение к природе”. - Запов. справа в Україні. 2003. 9 (1): 94.
- Филонов К.П., Нухимовская Ю.Д. (1985): Летопись природы в заповедниках СССР. Методическое пособие. М.: Наука. 1-142.